

כמה קל למכור לנו בולשיט? הקונספירטורים, קווים לדמותם

מתקפת חמאס והמלחמה שהוכרזה בעקבותיה לוו בשלל תיאוריות קונספירטיביות שהופצו במהירות שיא • מה הן משרתות ומי האנשים שנוטים לאמץ אותן? עד לפני עשור, המחקר שעסק בנושאים האלה היה דל יחסית. בשנים האחרונות, הוא הפך לבוער

גלי וינרב | 27.10.2023

הקונספירטורים, קווים לדמותם / איור: Shutterstock

לא עברו ימים ספורים מאז מתקפת חמאס על ישראל ב־7 באוקטובר, וכבר החלו לצוץ תיאוריות קונספירציה סביב שאלות כמו איפה היה הצבא במשך כל כך הרבה שעות, מהיכן כל המודיעין שאסף חמאס ומדוע דווקא עכשיו. גורמים קיצוניים, הפעם באמת משני הצדדים, כבר מיפו מהלכים של יד מכוונת. לא מחדל שהוביל לאסון, אלא כוונת זדון.

התיאוריות הללו לא מפסיקות לצוץ, ובמהירות מדהימה. גם אחרי שחרור החטופות האמריקאיות יהודית ונטלי רענן משבי החמאס, היו מי שהתנדבו מיד לומר שהן שוחררו משום שהן "תומכות BDS". "היא לא יודעת מה זה בכלל BDS", מיהר אביה של נטלי להבהיר.

מה מוביל אנשים להמציא, לשתף ולהאמין בכל לבם בתיאוריות קונספירציה? זהו שילוב של מאפיינים אישיותיים וחברתיים, המלוּבּים על ידי מנגנונים קוגניטיביים הישרדותיים. בעשור האחרון, הרשתות החברתיות נתנות לתיאוריות הללו רוח גבית חזקה, והן הופכות מסוכנות מאוד.

ההבדל בין קונספירציה לפייק ניוז

חוקר הקונספירציות דוד לייזר, פרופ' אמריטוס בחוג לפסיכולוגיה באוניברסיטת בן גוריון, ודקאן בית הספר למדעי ההתנהגות במכללת נתניה, נתקל לראשונה בחשיבה קונספירטיבית כשחקר כיצד אנשים מבינים כלכלה. "למשל, אם את שואלת היום מדוע מעלים את הריבית, יש שיגידו 'ברור, כדי שהבנקים ירוויחו', וזה נכון

שהבנקים מרוויחים מזה, וכל השיטה פותחה כדי שהבנקים גם ירוויחו, אבל כרגע מעלים את הריבית מסיבות אחרות של רצון בהשפעה חיובית על המשק".

ההסבר הראשון הוא קונספירציה, כי הוא מניח שגורמים עוצמתיים חברו יחד באופן מכוון כדי "לדפוק" את האדם הפשוט. לא שזה לא יכול לקרות לעולם, "אבל בדרך כלל אנחנו רואים תהליכים יותר דיפוזיים, יותר מערכתיים, שבהם מגוון גורמים פועלים יחד ואף אחד מהם לא יצא ספציפית לפגוע בך או לקחת ממך משהו, גם אם בפועל את נפגעת והם הרוויחו", אומר לייזר.

הדוגמה מעולם הכלכלה אינה מקרית. לייזר החל את דרכו האקדמית כמתמטיקאי, אך לדבריו גילה שהוא נמשך יותר לשאלה כיצד בני אדם מבינים רעיונות מתמטיים. הוא למד את התחום הזה אצל לא אחר מאשר ז'אן פייאז'ה, מאבות הפסיכולוגיה ההתפתחותית. "הייתי שמח ללמוד אצל פרויד, אבל הוא כבר מת בשלב הזה", הוא אומר.

מה ההבדל בין קונספירציה לפייק ניוז?

"אם חמאס אומרים שישראל הפילה טיל על בית חולים מסוים וזה פשוט לא קרה, זה פייק ניוז. פשוט עובדה לא נכונה. קונספירציה עוסקת פחות בעובדות עצמן, ויותר במנגנונים שמאחורי הקלעים. אנחנו מסכימים לגבי מה שאנחנו רואים, אבל לא לגבי הסיבות לכך".

מה מאפיין את האדם הנוטה לקונספירציות?

"בדרך כלל, זה אדם שתופס את עצמו כחלש, כך שקונספירציות נפוצות יותר בקבוצות בחברה שהן מוחלשות באמת, אבל לא דווקא מהסיבות ובמנגנונים שאותם אנשים מדמיינים".

אבל יותר מכפי שהקונספירציה תופסת את מי שחלש, היא נחלתם של מי שתופסים את עצמם כחלשים יותר מכפי שהם היו אמורים להיות. הם מרגישים שהם לא מממשים את הפוטנציאל שלהם.

"זה ככה גם לגבי קבוצות, או אפילו אומות", אומר לייזר. "היום האומה הערבית חושבת שהיא הייתה אמורה להיות אימפריה עולמית, ומאוד כועסת על כך שמעמדה העולמי נמוך מכפי שהיא מאמינה שמגיע לה". כך גם לגבי הגרמנים לפני מלחמת העולם השנייה או רוסיה של פוטין.

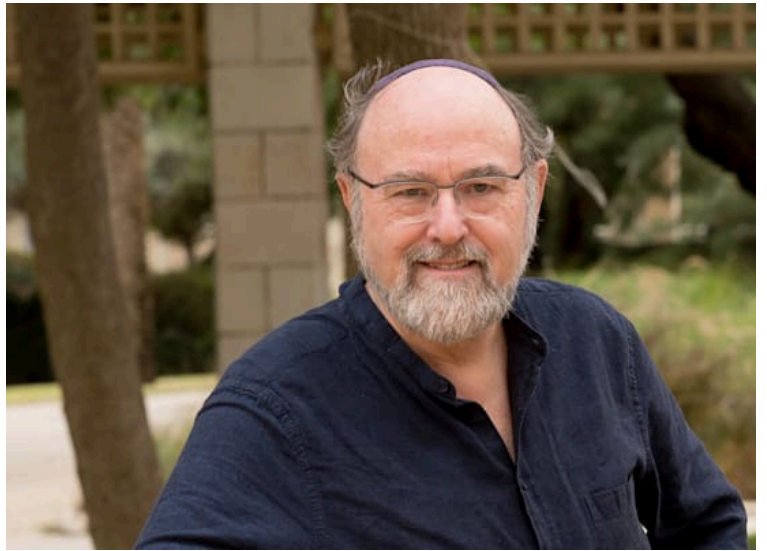
מה המצב הרגשי של אותם אנשים?

"רמת כעס גבוהה, וגם רמת חרדה גבוהה. אנשים חובבי קונספירציות נוטים יותר להאמין שהעולם הוא באופן כללי מקום מסוכן, וכי אירועים רעים שעלולים לקרות להם בעתיד יקרו לא באופן רנדומלי אלא בגלל פגיעה מכוונת ממקור חיצוני. נמצא גם מתאם עם אישיות שחשוב לה להרגיש טובה יותר מאחרים, חכמה יותר מאחרים. כשהם מאמינים בקונספירציה הם בטוחים שרק הם הבינו וכל העולם טועה".

אנשים קיצוניים, משני הצדדים

מחקרים שנעשו עד היום בנושא הזה הראו שכאשר גורמים לאנשים להרגיש חוסר שליטה או חוסר שייכות, הנכונות שלהם לקבל תיאוריות קונספירציה חדשות עולה. לא רק זאת, הם זיהו מאפיין נוסף של חובבי הקונספירציה, שזכה לשם המעודן Bullshit Receptivity, נכונות לקלוט בולשיט. ולא, זה לא בדיוק אותו הדבר.

"המונח הזה נועד לתאר אנשים שמוצאים משמעות בגבב מילים שנשמע טוב, בעל מוזיקה ומקצב מסוים, אבל בפועל לא אומר דבר", כמו 'החיים אינם אלא התכנסות ארכיטיפית של סקרנויות'. או 'הסטארט־אפ שלנו משבש ממשקים ורטיקליים באמצעות רשתות בק־אנד".

פרופ' דויד לייזר / צילום: דני מכליס

קונספציה שהייתה בתחום ונשברה, אומר לייזר, היא שאנשי ימין נוטים לקונספירציות יותר מאנשי שמאל. "מהמחקר הראשוני בתחום נראה היה שזה נכון, אך בהמשך התברר שאלה אנשי הקיצון בשני הצדדים שנוטים יותר לקונספירציות".

זה לא אומר שפוליטיקה אינה משפיעה על השאלה אילו קונספירציות יאומצו, כמובן. בצדדים השונים של המפה הפוליטית נוטים לחבב קונספירציות שונות, גם אם אלה לא קשורות לפוליטיקה לכאורה. כאשר החל לייזר לחקור את תחום האקלים, לדוגמה, הוא גילה שברוב העולם מכחישי האקלים מגיעים מכל הקשת הפוליטית, אבל בארה"ב הם מזוהים פוליטית. רפובליקנים קונספירטיביים נוטים יותר להכחיש גם את משבר האקלים. ושמאלנים קונספירטיביים - לא.

אנשים יכולים להאמין רק בקונספירציה אחת או שהם תמיד יאמינו בכמה? "המחקרים מצאו שאם את כבר מאמינה בשתי קונספירציות, יש יותר סיכוי שאוכל למכור לך אחת שלישית שהמצאתי הרגע. יש קשר גם בין קונספירציות לבין אמונות תפלות, ובין שתי הנטיות הללו שלעיתים קרובות הולכות יחד, לבין איזו נטייה למצוא קשר בין דברים על בסיס דמיון חיצוני במקום על בסיס מנגנון. לדוגמה, ד"ר אדוארד באך הסתובב באנגליה וראה כל מיני פרחים ואמר דברים כמו 'זה פרח קוצני וזה נראה לי מתאים למצב נפשי שמרגיש קוצני', בלי להסביר אין הדמיון החיצוני קשור לאופן שבו פועל החומר על הגוף".

הקונספירציה נגד חוקר הקונספירציות

פרופ' סטיבן לוונדובסקי, היום חוקר באוניברסיטת בריסטול, חווה על בשרו עד כמה מחקר של קונספירציות יכול להיות מסוכן. הוא פרסם כמה מהמאמרים המובילים בתחום, שהראו כי אנשים עם חשיבה קונספירטיבית נוטים להאמין במקבץ קונספירציות ולא רק באחת, וכן להכחיש את הקונצנזוס המדעי בתחומים רבים.

אחד המאמרים של פרופ' לוונדובסקי כרך בין הכחשת אקלים לסוגים אחרים של סקפטיות כלפי קונצנזוס מדעי, לדוגמה שעישון גורם לסרטן או שהווירוס HIV הוא הגורם לאיידס.

המאמר פורסם לתגובת הציבור לפני שפורסם בכתב עת מדעי רשמי, ובין היתר הגיע לידי מכחישי משבר האקלים. הם הגיבו בזעם והציפו את האימייל והטלפון של לוונדובסקי בטענות נגד ובבקשות חוזרות ונשנות לחשיפת נתוניו, הוכחת נכונותם ועוד. עם הזמן הגיעו גם צעקות, קללות ואיומים. המתנגדים אף פנו לאוניברסיטה שבה הועסק אז באוסטרליה ודרשו את פיטוריו. הם טענו שאסף נתונים באופן לא אתי ולאחר מכן סילף אותם.

לוונדובסקי השיב במאמר נגדי. הוא ניתח את תגובת הנגד למאמר וזיהה בתוך התגובות הללו דפוסים של חשיבה קונספירטיבית. "התגובה הזו לא מפתיעה לאור הממצאים שלפיהם איום על תחושת השליטה יכול לעורר חשיבה קונספירטיבית", כתבו לוונדובסקי ושותפיו במאמר החדש.

המתנגדים זעמו עוד יותר, כמובן, והפעם הם איימו בתביעת דיבה. כתב העת *Frontiers in Psychology* בחן את כל הטענות נגד המאמר, ולבסוף קבע: "לא זיהינו שום בעיות באתיקה או במתודה של המאמר, אבל אנחנו לא בטוחים לגבי הפן המשפטי". המתנגדים קיבלו את שלהם: היום מסומן המאמר בכותרת "Retracted". זאת למרות שפורסם מחדש בכתב העת *Journal of Social and Political Psychology*, ולא הייתה בפועל תביעת דיבה.

לאחר האירועים לוונדובסקי עבר מאוניברסיטת מערב אוסטרליה לאוניברסיטת בריסטול. הוא נאלץ להכחיש עד היום את האשמות מתנגדיו שלפיהן בעקבות פרסום המאמר פוטר ממשרתו.

המנגנונים שהמוח הקונספירטיבי מגייס

לאורך השנים נעשו מחקרים שניסו למצוא סימנים במוח לנטיות קונספירטיביות, אבל לייזר סקפטי לגביהם. "עם השנים השתכנעתי שהניסיונות לקשר בין דפוסי חשיבה מורכבים לבין סימנים מאוד ברורים במוח עדיין רחוקים מאוד מבשלות", הוא אומר. "אנחנו לא מבינים עדיין את המוח בצורה כזאת, אפילו לא קרוב לכך. יש מחקרים בנושא, אבל הם לא השתכפלו היטב".

זו הייתה קונספירציה?
"בואי נגיד שזו הייתה קונספציה".

חוקרים אחרים עדיין תומכים בגישה של המוח הקונספירטיבי. הם מציינים למשל את הנטייה המוגברת של תומכי תיאוריות הקונספירציה לראות דפוסים. כינוס של פרטים לתבנית מארגנת היא יכולת מופלאה של המוח האנושי, אבל לראות יותר מדי דפוסים היכן שאינם קיימים - זהו סיכון לקונספירטיביות.

הנירולוג ד"ר סטיבן נובלה מאוניברסיטת ייל מצוין שמחקרים הוכיחו שכאשר אנשים נמצאים בתחושה של חוסר שליטה, הם נוטים יותר לראות דפוסים, גם בלי קשר לקונספירציות, אפילו רק בתמונות חזותיות. כאשר חוקרים משרים על נבדקים תחושה של חוסר שליטה, גם הנטייה לראות קונספירציות עולה, וככל הנראה הן סוג של דפוסים.

כדי לתחזק קונספירציות, המאמינים בהן מגייסים מנגנוני חשיבה מסוימים שעוזרים להם להגן עליהן מפני מתקפת עובדות. נובלה הסביר בעבר בכתבה לאתר *Wondrium Daily* כמה מהם. המנגנון הקלאסי הוא "פסקת ההתגברות" של הקונספירציות. יש עובדה בשטח שלא תואמת את הקונספירציה? ברור, הכוחות הפועלים מאחורי הקלעים השתילו אותה שם בכוונה כדי לבלבל אותנו. כך אפשר להתגבר על כל עובדה.

מנגנונים נוספים הם "קטיף הדובדבנים" המפורסם, שבו ניתנת תשומת לב מוגברת לכמה פרטים קטנים התואמים את הקונספירציה על חשבון עושר של הוכחות נגד, וכן הסטת חובת ההוכחה, כלומר המחשבה שהקונספירציה קודם כול נכונה, כל עוד לא הוכח אחרת, וכי מי שרוצה להפריך את התיאוריה צריך לעמוד בנטל עצום של ראיות.

מנגנון נוסף הוא "חיפוש אנומליות". כל דבר שקשה להסביר, כל דבר שקצת לא מסתדר בהסבר הקאנוני, מגויס מיד כהוכחה לקונספירציה. מיותר לומר לקונספירטורים שלא לכל דבר יש הסבר.

לדוגמה, אם דפוס נפילת בנייני התאומים ב־9/11 נראה טיפה שונה מכפי שחזו מהנדסים המכירים בניינים כאלה, אולי זה אומר שאין לנו באמת מושג איך נופלים בניינים כשמתנגש בהם מטוס נוסעים. מבחינת הקונספירטורים, זו עדות לכך שההתקפות בווימו או שהיו חומרי נפץ נוספים בתוך הבניינים, אף שאין לכך

ראיות. רובנו מכירים את המנגנונים האלה מוויכוחים עם מאמינים בקונספירציות, אבל הם משתמשים בהם לא רק בוויכוח, אלא גם לשכנוע עצמי.

"המחקר נעשה דחוף, זה מסוכן"

בשנים האחרונות, הואשמו הרשתות החברתיות ביצירת כר פורה לפעילות קונספירטיבית, וזו לא קונספירציה כנראה. הן הביאו לשיא בעוצמת התיאוריות הללו ובתפוצתן. לכן גם גוף המחקר בתחום הזה נעשה גדול יותר. "אני עוסק בתחומים הללו עשרות שנים, ועד לפני עשור המחקר היה יחסית דל. בשנים האחרונות התחום הפך לבוער", מעיד לייזר.

"הרשת עושה שני דברים. היא מהדהדת באופן החזק ביותר את האמירות הכי קיצוניות. גם תקשורת ההמונים עושה זאת, אבל הרשת מקבצת אנשים עם אותה אמונה קיצונית יחד. בעבר, אם היית מאמינה שכדור הארץ שטוח, היית מוקפת כל היום באנשים מסתכלים עלייך מוזר. היום את יכולה להקיף את עצמך, לפחות וירטואלית, באנשים שמאמינים בדיוק בזה.

"זאת ועוד, הקבוצות האלה נוטות לפנות נגד אנשים שמפגינים חשיבה ביקורתית. אם כל החברים שלך הם 'שטוחיסטים', אנשי כדור הארץ השטוח, ואת פתאום מתחילה לפקפק ברעיון, קבוצת החברים תזרוק אותך החוצה כי הרי זה מה שמאחד אותה. לעומת זאת, מי שיציג את הדבקות הרבה ביותר באמונה ייחשב חייל טוב של הקבוצה ויתוגמל".

- פרסומת -

גם האלגוריתמים של מנועי החיפוש נוטים לתגמל אמירות קיצוניות, בין שמי שגלשו לדף עשו זאת כי הם עצמם מאמינים או כי הם רצו להזדעזע או להתווכח. "מכירה, למשל, שתיית שתן? לא? טוב, את חיה בעולם של אנשים נורמלים. אני מכיר כבר את כל ההזיות, וזו אחת מהן. ואם תעשי חיפוש על שתיית שתן, כנראה שעשר התגובות הראשונות יהיו מאנשים שיגידו לך כמה זה נפלא ובריא".

חיפשתי, ואכן רוב התגובות המובילות נעות בין פרגון לתגובה משועשעת, אבל האירוניה כל כך דקה ומרומזת שאל מול הצפה של תוצאות מפרגנות, קשה יותר לקלוט אותה. "אה, ועכשיו שהאלגוריתם זיהה שאת מעוניינת בשתיית שתן, הוא יציף אותך בחומרים האלה".

תודה באמת.

"וכאן אנחנו מגיעים לסיבה שחקר הקונספירציות נהיה דחוף מאוד. כי זה נהיה מסוכן מאוד. אם את חושבת שמישהו מאחורי הקלעים מנהל את האירועים, ואין לך אפשרות לשחק לפי כללי המשחק הרשמיים, ואת מלאה בכעס וחרדה, אולי תשתכנעי שאין ברירה, חייבים לפעול".

זה מה שקרה כנראה בהתקפה על בית הכנסת בפיטסבורג ב־2018, שבה נהרגו 11 אנשים. היורה צייץ קודם לאירוע ברשת החברתית הקיצונית Gab: "היהודים אפשרו לזרים להיכנס והם עומדים להרוג את האנשים שלנו. איני יכול לעמוד מנגד. אני נכנס לאירוע". לדברי לייזר, "אפשר לראות את האופן שבו הקונספירציה הובילה אותו לחשוב שעומד להתרחש אסון ואי אפשר לעצור אותו בשום דרך מקובלת. בראש שלו, זה נראה הגיוני לפעול כך".

בגרסאות פחות קיצוניות, קונספירציות יכולות להוביל לבריונות רשת ושיימינג (ראו מסגרת), לאיומים ולהצקות בחיים האמיתיים, אבל ההשפעה השלילית לא פוסחת על האדם עצמו שמאמין בקונספירציה. הוא עלול לאבד חברים, לפגוע בקריירה שלו ואף להזיק לבריאותו. לרוב הוא יחוש עוד יותר מקופח, חרד וחסר שליטה.

פרופ' לייזר, האם יש חיסון נגד קונספירציות?

"זה די פשוט. אנשים שלא יפלו בהן הם אלה שיחפשו את העובדות, גם כאשר מוצג להם סיפור יפה שתואם

את עמדותיהם. השאלה 'איפה ההוכחות' - זו דוגמה לחשיבה שכנראה תחסן מפני היסחפות אחרי קונספירציות, וזו צורת החשיבה שכדאי ללמד את הציבור כדי להתמודד עם התופעה".